

SZÁRAZ ORSOLYA

A reformáció emlékezete –

Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században

Főszerkesztő: Száraz Orsolya

Szerkesztők: Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály

Kiadó: Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press, 2018 (354 oldal)

ISBN 978-963-318-751-7

Sorozat: Loci Memoriae Hungaricae VII.

A múltról szóló tudományos diskurzus az utóbbi évtizedekben átalakulóban van. A feltárható tények mellett ugyanis egyre nagyobb teret kap a hozzájuk való utólagos viszonyulás, maga az emlékezet kérdése.

A hazai kutatásban is így honosodott meg a kulturális emlékezet és az emlékezhely fogalma. Mint minden új narratívának, az emlékezetkutatásnak is lehetnek túlkapásai, annyi azonban bizonyos, hogy az új fogalomrendszer mentén érdemes újragondolni kultúránk fontosabb jelenségeit. E törekvés jegyében alakult meg a Debreceni Egyetem

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport közel egy évtizeddel ezelőtt. Aktív tevékenységéről konferenciák sora és a nagyjából ezek anyagát közlő kiadványsorozat (*Loci Memoriae Hungaricae*) hét kötete tanúskodik. Természetéből következően az emlékezetkutatás interdiszciplináris jellegű tevékenység, amelyben feloldódnak a hagyományos diszciplínák határai, és a korszakhatárok is átjárhatóbbá válnak.

A szóban forgó kiadványsorozat eddigi köteteinek tartalma pontosan jelzi ezt, hiszen az emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani kérdései (1–2. k.) után olyan témák kaptak itt önálló kötetet, mint a mártírium kérdésének 15–19.

századi narratívái (3. k.), a magyar gályarabok és 1848 emlékezete (4. k.), az évszázados németalföldi–magyar kapcsolatok (5. k.) vagy az 1980-as évek magyar kulturális emlékezete (6. k.). A most bemutatandó, néhány hete megjelent hetedik kötet *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században* címet viseli.

A negyedfélszáz oldalas kiadvány azoknak az előadásoknak tanulmányra bővített változatát adja közre, amelyek a ReBaKucs (Reneszánsz–Barokk Kutatócsoport) 2017. évi konferenciáján hangzottak el a Debreceni Egyetem aulájában május 18–20. között, a reformáció 500. évfordulója alkalmából. Amint a szerkesztői Előszóából is kiderül, a konferencia megrendezését ezúttal a megszokottnál szélesebb kör támogatta, akadémiai, egyetemi, egyházi és városi szinten egyaránt. A tanács-

kozást alapos szakmai előkészületek kísérték, amit az előadások tág időbeli és tematikai horizontja feltétlenül meg is kívánt. Az *Előszót* idézve: „A közzétett 25 írás azt a kérdést vizsgálja, hogy a kora újkor során Magyarországon, illetve a Német-római Birodalomban miképpen emlékeztek a protestánsok és katolikusok – tudatosan, reflektív módon vagy éppen rejtetten, utólag kikövetkeztethetően – a nyugat-európai és Kárpát-medencei reformáció kezdeire. A tanulmányok tekintettel vannak az emlékezők saját értelmezői jelene felőli interpretációra: a reformáció eseményeinek utólagos aktualizálására, mitizálására. Arra, hogy az utókor miképpen viszonyult a reformáció teológiaiához, hitvallásaihoz, nyelvi és irodalmi hagyományához, illetve milyen külföldi kapcsolódási pontjai, mintái voltak a kora újkori emlékezési mechanizmusoknak.” (7)

A kötet anyaga négy nagyobb tematikus egységre bomlik. Az első *A reformáció évfordulói* címet viseli. Az öt tanulmány közös tanulsága, hogy a kora újkori reformációs megemlékezések még kivétel nélkül konfesszionális tartalmúak voltak, s a felekezeti viták árnyékában történtek; céljuk 1617 körül elsősorban a felekezeti tudat kanonizációja, száz évvel később pedig annak újbóli megerősítése volt. P. Vásárhelyi Judit (*A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen*) az 1617-es heidelbergi egyetemi megemlékezéseket vizsgálva rámutat, hogy azok egy-két apró mozzanattól eltekintve a protestáns unió szellemében szerveződtek, tudatosan kerültek tehát a lutheri és kálvini tanok ütközését. Tanulmánya különös figyelmet szentel a heidelbergi események magyar vonatkozásainak: ezek közül a legfontosabb, hogy Abraham

Scultetus újesztendei prédikációját Szenci Molnár Albert jóvoltából a magyar érdeklődők néhány hónappal később már anyanyelvükön is olvashatták, illetve hogy a november elsején tartott ünnepi disputa főszereplője a népes korabeli magyar heidelbergi peregrináció egyik kiemelkedő tagja, Prágai András volt, David Pareus prodékán tanítványa. Mindebben elsősorban a pfalziak magyarok iránti megbecsülését kell látnunk, ugyanakkor a fejleményeket bizonyos mértékig aktuálpolitikai tényezők is motiválták: az 1617. év tavaszán éppen Pareus professzor közvetítette Bethlen Gábor levelét a pfalzi V. Frigyes felé, amelyben az erdélyi fejedelem támogatásáról biztosította az 1608-ban alakult Protestáns Uniót.

Ugyanehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva Imre Mihály tanulmánya (*Protestáns-katolikus polémia az 1617-es centenáriumról*) debreceni és sárospataki kolligátumokat vizsgál az 1617–1619 közötti időszakból, amelyeknek darabjai tematikusan a jubileumi év eseményeihez kötődnek. Elismerően állapítja meg, hogy a kolligátumokat készítő peregrinusaink „reflektáltan és tájékozottan szemlélték saját jelenüket, felekezeti identitásuk horizontján jelen volt a rendkívül tág és összetett német felekezetközi ádáz polémia világa is, érzékelték egy másik kommunikációs tér sajátosságait” (40).

Bitskey István írása (*Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben*) a száz esztendővel későbbi, 1717. évi német ünnepek kapcsán fellángoló lutheránus-katolikus hitviták tanulságait elemzi. Tanulmánya végén figyelemre méltó utalást tesz arra, hogy az ünnepléssel kapcsolatban a protestánsok körében is jelentkeztek rosszalló hangok, még hozzá a pietizmus hívei részéről, akik

ellenézték a külsőségeiben is egyre erősödő Luther-kultuszt. A bicentenáriumi eseményekhez kapcsolódó másik értekezés szerzője, Csepregi Zoltán, a wittenbergi és a hallei ünneplésről szólva (*Félúton a felekezeti identitás megteremtése [1617] és elbúcsúztatása között [1817]: ünneplés és ünneprontás a 18. században*) szintén utal a lutheri irányon belül az ortodox és pietista álláspont közötti feszültségre. A tanulmány a hazai ünneplések szerény forrásait is vizsgálva kiemeli az 1724-ből ránk maradt, a reformáció emlékezetét szimbolikusan ábrázoló felvidéki olajfestmény jelentőségét. Ugyanebből a tárgykörből veszi tárgyát Csorba Dávid írása (*A reformáció 1717-es ünnepe Patakon*). Ifjabb Csécsi János professzor általa bemutatott latin nyelvű sárospataki ünnepi beszéde később Zürichben jelent meg, s mivel a hazai mellett a svájci olvasót is meg kívánta szólítani, a szöveg legalább annyira kötődik a gályarabság emlékezetkultúrájához, mint általában a reformáció emlékezetéhez.

A kötet második, *Reformátorok és művek* című fejezetében négy tanulmány a Luther-, kettő pedig a Kálvin-emlékezethez kapcsolódik. Verók Attila írása (*Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál*) az erdélyi szász evangélikusok körében keresi Luther és Honterus emlékezetének nyomait. Sorra veszi a két reformátor kerek évfordulóit, de emléküket idéző konkrét ünneplésre alig talál feljegyzést. Ősz Sándor Előd a régi kolozsvári egyházi könyvgyűjtemények korabeli Luther-köteteit veszi számba (*Luther-kötetek a régi kolozsvári könyvtárakban*), s azok műfaját, lehetséges használói körét és Erdélybe kerülésük körülményeit vizsgálva hasonló megállapításra jut, mint korábban az erdélyi könyvtárak Kálvin-

kiadásaival kapcsolatban, nevezetesen, hogy „az erdélyi értelmiségiek jóval gyakrabban olvastak bibliai kommentárokat, mint nagy rendszerező teológiai munkákat vagy vitairatokat, hiszen a lelkészek és tanítók alapvető feladata a rendszeres igehirdetés volt. Prédikációírás közben még két évszázad múltán is előszeretettel forgatták a reformátorok munkáit” (89).

Figyelemre méltó, hogy Kálvinnal szemben Luther alakjához topikus nyelvi elemek is tapadtak a kora újkori egyházi irodalomban, ami a német reformátor emlékezete folklorizálódásának jeleit mutatja. Papp Ingrid e tárgykörben a sérthetetlen szent könyv toposzának alakulását vizsgálja lutheránus prédikátorok írásaiban (*Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv*), Petneházi Gábor tanulmánya (*Inceszus és bűnbocsánat – Luther [és Melanchthon] egyik exempluma, magyarországi és európai előfordulásai és a műfaj kora újkori használata*) pedig egy, a német reformátorhoz szorosan kötődő, a kora újkori egyházi irodalomban széles körben elterjedt exemplum európai és hazai recepcióját tárja föl igen gazdag filológiai apparátus segítségével.

Ami a korabeli hazai Kálvin-recepciót illeti, Magyar Balázs Dávid (*Kálvin János [és Luther?] házassági és családi életre vonatkozó elgondolásának recepciója Tarpai Szilágyi András Libellus repudii et divortii Christiani [1667] című művében*) egy házasságról és válásról szóló 17. századi magyar nyelvű könyvecskében keresi Kálvin hatását. Az igen csekély számú konkrét hivatkozást annak tulajdonítja, hogy Kálvin követői a Sola Scriptura elv jegyében leginkább konkrét bibliai locusokat neveznek meg érveik igazolására, Kálvin hatása tehát nem feltétlenül direkt formában, hanem

inkább áttételesen a szigorú biblicizmus elvén át érvényesült.

A kötet egyik legizgalmasabb tanulmánya Tóth Zsombor tollából származik (*Protestáns biográfia és hosszú reformáció*), aki Béza Kálvin-életrajzának Huszti Szabó Lászlótól származó, eddig ismeretlen, 1758-as kéziratos fordításának bemutatásával a reformáció hazai emlékezetének egészére vonatkozóan is fontos kérdéseket vet föl. Egyet kell értenünk a szerzővel abban, hogy „a 17–18. századi kéziratos irodalmi nyilvánosság irodalomtörténeti jelentőségét még mindig nem tudjuk kellőképpen tisztázni” (154). A szóban forgó, hamarosan megjelenő kézirat valóban átalakíthatja a reformáció 18. századi magyarországi emlékezetéről alkotott eddigi képünket, s nem kizárt, hogy további hasonló jelentőségű 18. századi kéziratok lappanganak még. Hogy mindez szükségessé teszi-e a „hosszú reformáció” fogalmának bevezetését, ahogy azt Tóth Zsombor szorgalmazza, arról a jövőben nyilván még vitázni fognak a korszak kutatói.

A fejezet záró tanulmányában (*Dávid Ferenc az emlékezet és felejtés határán*) Kovács Sándor az unitárius egyház alapítójának, Dávid Ferencnek az emlékezetét kíséri végig mártíriumától egészen a legújabb időkig.

A kötet következő, *A reformáció emlékezete és hagyománya* című fejezetének írásai a reformáció hagyománynak néhány jellegzetes identitásképző nyelvi tényezőjét érintik: a beszédmód jellegzetességeit, a vitairatok és prédikációk identitásképző szerepét, a reformáció emlékezetének írásbeli rétegeit és a gyülekezeti ének gyakorlatát.

Fazakas Gergely Tamás (*A tudatlanság homálya és az evangélium világossága – A reformáció emlékezete mint*

antitetikus beszédmód a kora újkorban) azt a kérdést járja körül rendkívül bőséges és beszédes példaanyag mozgósításával, hogyan vált a világosság-sötétség metaforáira épülő antitetikus beszédmód a reformáció történéseit elbeszélő nyelvi keretté a kora újkorban, többnyire a protestáns, de olykor a katolikus fél számára is. Rendkívül izgalmas, de a tanulmány keretein túlmutató kérdés lehetne e beszédmód későbbi tovább élése a felvilágosodás eszmeiségében, és annak viszonya korábbi szakrális előzményeihez.

Heltai János az 1616–1619-es évek vitairatait és prédikációit vizsgálva (*A menyeyi tudomány tiszta világos folyamja – Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján*) arra a következtetésre jut, hogy Pázmány fellépése után új korszak kezdődött a hazai protestáns közösségek önszemléletében. Azok ugyanis korábban a széteső római egyház keretei között elsősorban spirituális tényezőként, azaz eklézsiaként, Krisztust követő gyülekezetként határozták meg magukat. A tridenti zsinat nyomán megerősödő katolikus lelkiséggel szemben azonban szervezeti, jogi, politikai értelemben a korábnál karakteresebb önmeghatározásra kényszerültek. Ez a folyamat Nyugat-Európában jóval előbb befejeződött. Heltai fontos felismerése, hogy nálunk a „felekezeti tudatok kialakulása csak lassú folyamatként írható le” (206). Ezt a folyamatot Pázmány fellépése ugyan felgyorsította, ténylegesen azonban csak a század végére, a protestánsüldözés évtizede után zárult le.

Guitman Barnabás „*A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegei*”-t elemezve arra figyelmeztet, hogy „minden kor az aktuális problémáira is reflektálva... konstruálja újra

történelme saját narratíváját”. Ennek következtében a történelmi hitelesség igénye gyakran elvész a történelmi kánon kialakítása során. Guitman felismerésében sok megfontolnivaló van, viszont azt is látnunk kell, hogy ennek az elvnek az abszolutizálása tulajdonképpen kétségbe vonná mindenfajta történelmi vizsgálódás értelmét. Tóth Gergely tanulmánya (*Historia querelam – Sérelmekből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál Historia diplomatica című munkájában*) e kérdésben sokkal visszafogottabban fogalmaz. Az általa bemutatott egyháztörténelmi munka 1704-ben készült II. Rákóczi Ferenc környezetében a selmezbányai béketárgyalásokra. A körülményekből következően Okolicsányi Pál írásának alapvonása az üldöztetés narratívája, ami a valós történésekhez képest komoly hangsúlyeltolódásokat eredményezett. Tóth Gergely szerint ez a beszédmód a következő évtizedekben kiteljesedő hazai protestáns egyháztörténet-írásnak általánosságban sajátja maradt, s bizonyos „beidegződések vonatkozásában máig érezteti hatását” (227). Tóth Gergely megállapítása valóban megszívlelendő figyelmeztetés a mindenkori, így a mai egyháztörténet-írás számára is.

A protestáns énekkincs a reformáció emlékezetének az a rétege, amely jelentős mértékben máig megőrződött. H. Hubert Gabriella értekezése (*A reformáció gyülekezeti énekeinek emlékezete a 16–18. századi énekeskönyvi kánonban*) a protestáns énekkultúra azon jellegzetességeit veszi számba, amelyek e folyamatos jelenlétet biztosították: ilyen az anyanyelvűség, az éneklési gyakorlat konzervativizmusa, a dallambeli kötöttség, az énekeskönyv mint médium és végül a teológiai háttér. A kérdéshez kapcsolódik Nagy Levente írása (*Agyag-*

falvi Sándor Gergely énekeskönyve és a román reformáció), aki egy 1642-es kéziratos román nyelvű énekeskönyvfordítás kapcsán hangsúlyozza, hogy a korabeli magyar protestáns énekkincs a románság körében végzett reformációs kísérletekben is kiemelkedő szerepet játszott.

A kötet utolsó tematikus egységének címe: *Katolikus–protestáns viták*. Az itt szereplő írások fő tanulsága, hogy a 16–17. századi hazai Kálvin-recepció egyik fő hordozója a vitairat műfaja. A református fél a polémia során támaszként fordul a reformátor írásaihoz, de a katolikus fél gyakran maga is ugyanezt teszi, taktikai okokból viszont nemritkán torzíttá idézi Kálvin szövegeit. Ajkay Alinda tanulmánya („*Calvinus megallja*” Pázmány Kálvin-hivatkozásairól) Pázmány Péter Kálvint támadó vitairatában (Az nagyi calvinus lanosnac hiszec egy Istene) példákat keres az Institutio szövegének torzításaira. Oláh Róbert írása („*Kalauznak calumnia minden dolga*” Pósházi János válasza Pázmány Péternek a reformáció kezdetéről) rámutat arra, hogy Pázmány eljárását már kortársa és vitapartnere, Pósházi János is lefűlelte, miközben Pázmányt idézve gyakran maga is ugyanebbe a kísértésbe esett. Hargittay Emil (*Nem felelnek a Kalauzra? A Pázmány halála utáni Kalauzbírálatok*) Pázmány „Kalauz”-a további protestáns bírálatait elemezve értekezik ugyanerről a kérdésről.

A hitviták tárgykörében két konkrét esetleírást, illetve értelmezést is közöl a kötet. Lázár István Dávid az 1584-ben Váradon megrendezett jezsuita–református vita körülményeit tárja fel (*Az 1584-es váradai hitvita*), Báthory Orsolya pedig az 1610-es zsolnai evangélikus zsinat nyomán született, eddig alig is-

mert Pázmány-vitairat retorikai elemzését nyújtja (*Pázmány Péter Peniculus papporum*).

Sajátos színt képvisel a kötetben Balázs József *A katolikus és protestáns felekezeti vita a 16–17. századi iszlámellenes irodalomban* című tanulmánya. A szerző neves kora újkori protestáns és katolikus hitvitázók írásait elemezve arra a következtetésre jut, hogy mindkét fél iszlámellenes megnyilatkozásai elsősorban nem a folyamatosan jelen lévő török ellen irányultak, hanem csupán ürügyet szolgáltatnak számukra ahhoz, hogy saját belső vitáikat tovább folytassa egymást vádolják meg törökösséggel.

A kiadvány érdekes színfoltja Knapp Éva *Arbor haereseon* című ikonográfiai kérdésekkel foglalkozó tanulmánya. Az „eretnekség fája” egy olyan fametszet-ábrázolás, amelynek egyetlen hazai példánya Szegedi Kiss István *Speculum*a Hódmezővásárhelyen őrzött példányának vendégmetszete. A szerző a metszet hagyományozódásának körülményeit vizsgálva megkérdőjelezi Imre Mihály korábbi feltételezését, miszerint az nem más, mint a 16. században nálunk is rendkívül népszerű wittenbergi történelemértelmezés képi megjelenítése. A kérdés ezzel nyitottá vált, részletei további kutatást igényelnek majd.

A kötet tanulmányain végigtekintve az alábbi általános érvényű következtetésekre juthatunk:

Először is a sajátos geopolitikai viszonyoknak köszönhetően a felekezeti identitásképződés nálunk hosszabban – bizonyos értelemben a 17. század végéig – elhúzódó folyamat, mint a német protestánsok körében, ahol a felekezeti keretek jogi, politikai értelemben már jóval korábban kialakultak.

Másodszor: nyilvánvaló, hogy a protestáns felekezetek a kora újkorban

különböző módon viszonyultak a reformáció emlékezetéhez. A német evangélikusság identitása erősen Luther személyéhez kötődött, s ez a kultuszképződés idővel a reformátor emlékezetének popularizálódását, folklorizálódását is eredményezte. Ennek nálunk exemplumok mellett ikonografikus nyomai is vannak. Kálvin alakja köré hasonló kultusz nem épült, legalábbis hazai környezetben ennek nincsenek nyomai, a református identitás tehát sokkal inkább a Kálvin által képviselt szigorú biblikuság és az üldözött egyház képzete mentén formálódott. Az unitárius identitás meghatározó eleme évszázadokon át az alapító és mártírságot szenvedő Dávid Ferenc alakja maradt.

Harmadszor: a reformáció centenáriuma és bicentenáriuma külsőségekben is megnyilvánuló ünneplésének hazai környezetben kevés nyoma van. A német protestáns tartományokban és városokban történekről leginkább a peregrinus diákok közvetítésével szerzett tudomást a műveltebb hazai közvélemény. A fentiek okát leginkább a városi (polgári) és azon belül a sajátos egyetemi közeg hazai hiányában kereshetjük. Jellemző persze, hogy a német protestantizmus is megosztott az ünnepi pompa mértékét illetően, hiszen a református és a pietista körök e tekintetben visszafogottabban viselkedtek.

Végül jellemző, hogy a reformatori hagyományra való közvetlen hivatkozás leginkább a hitvita-irodalomban érhető tetten. Ez azonban jól képzett teológusok szűk körének szellemi elfoglaltsága maradt, szélesebb tömegekre nem hatott, sőt a lelkészek többségét is érintetlenül hagyta. Nálunk a reformátorok elméleti munkáit különben is kevesen olvasták, így Luther és Kálvin hatása leginkább áttételesen érvénye-

sült: kommentárok, prédikációs kötetek és a gyülekezeti éneklés közvetítésével.

A tartalmában rendkívül gazdag konferenciakötetet Százaz Orsolya, Fazakas Gergely Tamás és Imre Mihály pedáns szerkesztői munkája teszi, a szolid külsővel együtt, a reformáció 500. évfordulójához méltó kiadvánnyá. Egyszerre összegzése ez az elmúlt évtizedek szerteágazó kutatói munkájának, de reménységünk szerint talán kezdete is a reformáció hazai emlékezetével kapcsolatos, a korábbiaknál összehangoltabb tudományos együtt gondolkodásnak. A tanulmánykötetet lapozgatva ugyanis két vágy menthetetlenül megfogalmazódik az olvasóban. Egyrészt jó lenne látni, hogyan alakult a reformáció emlékezete a német protestáns területeken kívüli Európában, Svájcban, Németalföldön, az angolszász kultúrában, esetleg az üldözött hugenotta közösség körében, s annak milyen hatása volt nálunk; másrészt ugyancsak izgalmas kérdés, hogyan módosult a reformáció

hazai emlékezete a következő két évszázadban. A kötet több szerzője is utal arra, hogy az 1817-es megemlékezésekkel fordulat következett be a reformáció emlékezetében. Nyilvánvaló, hogy a kor romantikába hajló életérzése a közös „nemzeti” jegyében lassan feloldotta a korábbi felekezeti ellentéteket. Jó lenne azonban mindennek a részleteit is ismerni. Aztán a 20. századba átlépve még izgalmasabbá válik a kérdés, ha azt keressük, hogyan hatottak a reformáció emlékezetére az erősödő urbanizáció és az azt kísérő szekularizáció, illetve a teológiai megújulás, vagy éppen a szocializmus jelentette kihívások. Mindennek vizsgálata természetesen már egy újabb konferencia feladata lehetne, aminek létrehívásához a most bemutatott kötet is ösztönzéseket adhat. Kívánom a korszak kutatóinak, hogy ne várjanak ezzel a következő kerek három számjegyű évfordulóig!

Győri János

SZERZŐK

DR. BALLA IBOLYA	főiskolai docens, PRITA, Biblikus Intézet, Pápa
DR. BÉKEFY LAJOS	református teológus, közíró, felelős szerkesztő, világvallás-kutató, Budaörs
DR. GYŐRI L. JÁNOS	igazgató, Tiszántúli Református Egyházkerület Református Művelődés és Iskolatörténeti Kutatóintézet, Debrecen
DR. IMRE MIHÁLY	professor emeritus, Debreceni Egyetem, Debrecen
DR. KOLTAI KORNÉLIA	egyetemi adjunktus, ELTE BTK Ókortudományi Intézet Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék, Budapest
DR. KOVÁCS KRISZTIÁN	egyetemi adjunktus, DRHE Szociáletikai és Egyházzociológiai Tanszék, Debrecen
DR. OLÁH RÓBERT	tudományos igazgatóhelyettes, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen
DR. PERES IMRE	egyetemi tanár, DRHE Újszövetségi Tanszék, Debrecen
SZABÓNÉ DR. KÁRMÁN JUDIT	egyetemi docens, DRHE Romológia Tanszék, Debrecen
DR. WELKER, MICHAEL	professor emeritus, Heidelbergi Egyetem igazgató, Forschungszentrum Internationale und Interdisziplinaere Theologie (FIIT), Heidelberg

